

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ

International Participation Symposium
Uluslararası Katılımlı Sempozyum

ANADOLU'DA HADİS GELENEĞİ VE DÂRU'L-HADİSLER

HADITH TRADITION AND DÂRUL-HADITH INSTITUTIONS
IN ANATOLIA

30 Nisan – 1 Mayıs 2011 / 30 April – 1 May 2011

editörler/editors
Muhittin DÜZENLİ

Samsun 2011

ÇANKIRI
BELEDİYESİ

HADİSLERİN YAZILI RİVÂYETİ VE İMLÂ GELENEĞİ

Sayın başkan, değerli katılımcılar, kıymetli misafirler hepinizi saygıyla selamlıyorum. Anadolu’da ilk dârülhadîs’in inşâ edildiği Çankırı’ımızda “Anadolu’da Hadîs Geleneği ve Dâru’l-Hadîsler” başlıklı sempozyumu tertip eden Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ve Çankırı Belediyesi’ni kutlayarak tebliğime başlamak istiyorum.

Hadîslerin yazılı rivâyeti hususu ilk dönemlerden itibaren tartışıla gelen bir konudur. İlk dönemlerde ehl-i hadîsle yaptıkları ilmî tartışmalarda bazı ehl-i re’y ve Mu’tezile âlimleri başlangıçta hadîslerin yazılmadığını ileri sürmüşlerdir. Son dönemde ise özellikle oryantalistler hadîslerin başlangıçta yazılmadığını, ikinci asırda ortaya çıktığını ve daha sonra Hz. Peygamber’e nispet edildiğini iddia etmişlerdir. Bazı oryantalistler ise, hadîs âlimlerinin toplumdaki otoritelerini muhafaza etmek amacıyla hadîslerin yazılı metinlerden alınmasına karşı çıktıklarını iddia etmişlerdir.¹ Biz tebliğimizde söz konusu iddiaları ve delillerini dikkate almadan tarihsel süreçte hadîslerin yazılı rivâyeti ile imlâ geleneğini kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde ele alacağız. Ancak ayrıca “Hadîs Kültür Tarihinde İmlâ Meclislerinin Yeri ve Önemi” bir tebliğin de bulunması sebebiyle imlâ geleneği konusu hakkında genel çerçeve çizilmeye çalışılacaktır.

Hadîs tarihini hadîslerin yazılı rivâyeti açısından birbirini takip eden üç dönemde incelemek gerekmektedir. Şifahî rivâyetin hâkim olduğu hicrî birinci asır, “ferdî ve şifahî rivâyet dönemi” olarak isimlendirilebilir. Bu

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı.

¹ Heck, Paul L., “Yazının İslâm Medeniyetindeki Epistemolojik Sorunu: Hatîb Bağdâdî’nin Takyîdü’l-İlm’i”, (çev. Nevzat Tartı), *Dinbilimleri Dergisi*, cilt: 4, sayı: 2, yıl: 2004, s. 233.

dönemde hadîsler genellikle görerek ve işiterek alınmakta şifahi olarak nakledilmekteydi. Az sayıda da olsa hadîs yazanlar bulunmakla birlikte bunların amacı bir sonraki nesle yazılı bir metin bırakmak değildi. Onlar hadîsleri unuttuklarında hatırlamak amacıyla yazmakta, rivâyet ederken ise hadîsleri yazdırmaktan ziyade şifahi olarak aktarmaktaydılar. Bu dönemde sistematik bir rivâyetten de bahsedilemezdi. Dolayısıyla bu dönem, sistematik rivâyet bulunmadığı için “ferdi”, yazılı da olsa hadîslerin sözlü olarak rivâyet edilmesi nedeniyle de “şifahi” rivâyet dönemi olarak isimlendirilebilir.

Hicrî ikinci asırdan yaklaşık dördüncü asrın sonlarına kadar geçen süre ise “sistematik rivâyet dönemi” olarak isimlendirilebilir. Bu dönemin iki temel özelliğinden biri hadîs rivâyetinde yazının hâkim olması, diğeri ise sistematik rivâyete geçilmesidir. Hicrî beşinci asırdan miladî yirminci asrın başlarına kadar geçen süre ise “kurumsal rivâyet dönemi” olarak isimlendirilebilir. Bu dönemde hadîs kitaplarının sonraki nesillere aktarılması ile hadîs öğrenim ve öğretiminin merkezini dârülhadîs kurumları oluşturmuştur. Bu sempozyumun asıl konusu dârülhadîsler olduğu dolayısıyla konuyla ilgili çok sayıda tebliğ bulunduğundan biz tebliğimizde hadîslerin yazılı rivâyeti açısından ilk iki dönemi ele alacağız. Konuyla ilgili müstakil bir tebliğ bulunması sebebiyle yazılı rivâyetin bir çeşidi olan imlâ geleneği de kısaca söz konusu edilecektir.

38

Bilindiği gibi gerek Hz. Peygamber gerekse Kur’ân’ın ilk muhatapları olan Arap toplumu yazılı bir geleneğe sahip değildi. Nitekim “*Sen bundan önce ne bir yazı okur, ne yazardın*”² ve “*Yanlarındaki Tevrât ve İncil’de yazılı buldukları o elçiye, o ümmî Peygamber’e uyanlar...*”³ âyetleri ile Resûl-i Ekrem’in, “*Ben ümmî bir Peygamberim*”⁴ hadîsi Hz. Peygamber’in ümmî olduğunu ifade etmektedir. “*Ümmîlere içlerinden, kendilerine âyetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitab’i ve hikmeti öğreten bir Peygamber gönderen O’dur*”⁵ âyeti ile “*Biz ümmî bir toplumuz, okuma yazma ve hesabı bilmeyiz*”⁶ hadîsi de Hz. Peygamber’in ilk muhatapları Arap toplumunun ümmî olduğunu belirtmektedir. Söz konusu âyet ve hadîsler Arap toplumunda yazı bilen hiç kimsenin bulunmadığını değil, söz konusu toplumun yazılı bir geleneğe sahip olmadığını ifade etmektedir. Zira bu dönemde sayıları az da olsa Araplar arasında yazı bilenlerin varlığı bilinmektedir.

Arap toplumunda yazılı kültüre geçiş Kur’ân’ın vahyedilişiyle başlamıştı. Ümmî toplumu cehâletten kurtarmak amacıyla gönderilen Kur’ân-ı Kerim’in ilk nazil olan sûrelerinde cehâletin ortadan kalkması için önemli

² el-Ankebut 29/48.

³ el-A’raf 7/157.

⁴ Müslim, İman, 131; Ebû Dâvûd, Salât, 179; Nesâî, İman, 19.

⁵ el-Cuma 62/2; ayrıca bk. Al-i İmran 3/20, 75.

⁶ Buhârî, Savm, 13; Müslim, Sıyâm, 15.

fonsiyonları olan kalem, kağıt, ince deri ve sahife gibi yazı vasıtalarından bahsedilmişti.⁷ Toplumun yazılı kültüre geçişini gerçekleştirmek amacıyla Hz. Peygamber de özel gayret göstermekteydi. Nitekim Onun (s.a.) Bedir esirlerinden okuma-yazma bilenlerin herbirinin on çocuğa okuma yazma öğretmesi karşılığında serbest bırakılması şartı, herkesçe bilinen tarihî bir gerçektir.⁸ Bunun dışında Resûl-i Ekrem'in (s.a.) müslümanlara yazı öğretmek üzere erkek ve kadın öğreticiler görevlendirdiği de kaynaklarda zikredilmektedir.⁹ Bütün bu gayretlere rağmen Hz. Peygamber'in sağlığında yazma oranı çok düşüktü ve yazı malzemesi yok denecek kadar azdı. Nitekim parşümen parçaları (özel bir deri), rakk (tabaklanmış deri), kar'u'l-edîm (işlenmemiş deri), lihâf (ince beyaz taşlar), asîbu'n-nahl (hurma ağacı yapraklarının orta damarları), ektâf (develerin kürek kemikleri), ruk'a (kumaş ya da bez parçaları), tahtadan yapılmış tabletler bu dönemde özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in yazıldığı malzemelerdi. Bu malzemeler içinde deri ve bez parçaları yazı için en uygun olmakla birlikte diğerlerine göre, temin edilmesi daha güçtü. Bu sebeple taş, kemik, tahta ve hurma dalları en çok kullanılan yazı malzemelerini oluşturmaktaydı.¹⁰

Yazı bilenlerin az bulunduğu ve yazı malzemelerinin yeterli olmadığı bir dönemde Hz. Peygamber, öncelikle Kur'ân vahyini yazdırıyor ve bu yönüyle onun diğer metinlerden ayrılmasını istiyordu. Başka bir ifadeyle bu dönemde Kur'ân-ı Kerîm'i bizzat kendisi tarafından yazdırılıp kontrol edilen bir metin olduğunu fiilen göstermiş oluyordu. Onun (s.a.), "*Benden Kur'ân'dan başka hiçbir şey yazmayınız. Şayet Kur'ân'dan başka bir şey yazmış kimse varsa onu imha etsin. Ancak benden rivâyet edebilirsiniz; bunda hiçbir beis yoktur*"¹¹ uyarısı böyle bir ortamda gerçekleşmiş olmalıdır. Zira sözü edilen şartlarda ayrıca Hz. Peygamber'in hadîsleri de resmen yazıya geçirilseydi Kur'ân-ı Kerîm ile karıştırılabılırdi. Bu durumda Kur'ân zamanla bütün olarak veya önemli bir bölümü 'Allah'ın kelâmı' olarak değil, 'Hz. Peygamber'in sözü olarak' kabul edilebilirdi. Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber'in sözleri Allah'ın kelâmı zannedilebilirdi. Böylece Kur'ân metni ile Hz. Peygamber'in hadîsleri karışmış olurdu. Daha sonra zamanla bunları birbirinden ayırmak ise imkansız hale gelebilirdi. Söz konusu tedbirle Hz. Peygamber önceki kutsal kitapların başına gelenlerin Kur'ân-ı Kerîm'in başına gelmesini engellemek istemekteydi ve bunda son derece başarılı olmuştu.

⁷ Bk. el-Alak 96/4; el-Kalem 68/1; el-En'am 6/7, 91; et-Tur 52/3; Tâhâ 20/133; en-Necm 53/36; el-Müddesir 74/52.

⁸ Ahmed b. Hanbel, V, 247; Hâkîm en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, II, 140.

⁹ Ahmed b. Hanbel, V, 315, 324; VI, 372; Ebû Dâvûd, *Buyu*, 37; Tıp, 18; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, III, 175; İbn Hacer, *el-İsâbe*, II, 102.

¹⁰ Demirci, Muhsin, *Kur'ân Tarihi*, (İstanbul 2005), s. 101-102.

¹¹ Ahmed b. Hanbel, III, 12, 21, 39, 56; Dârimî, "Mukaddime", 42; Müslim, "Zühd", 72.

Görüldüğü gibi Hz. Peygamber'in hadîsleri yazmayı yasaklamasının temel amacı, Kur'ân-ı Kerîm'in herhangi bir metinle karışmasını engellemeye yöneliktir. O, söz konusu yasakla hadîslerinin bütünüyle yazılmasını engellemeyi düşünmemişti. Nitekim kaynaklarda Hz. Peygamber'in hadîslerinin yazılmasına izin verdiğini ifade eden çok miktarda rivâyet bulunmaktadır. Hz. Peygamber'in bir kısım hadîslerini bizzat yazdırdığı, başta Abdullah b. Amr b. Âs ve Ebû Şâh olmak üzere izin isteyen sahâbîlerin yazmasına müsaade ettiği ve gerek Resûlullah hayattayken gerekse onun vefatından sonra bazı sahâbîlerin hadîs yazdıkları hususunda kaynaklardaki bilgiler bu durumu teyit etmektedir. Hadîslerin yazılmasını yasaklayan sözü edilen hadîsle yazılmasına izin veren hadîsler klasik kaynaklarımızda görünüşte çelişki arzettiği için genellikle ihtilâfu'l-hadîs çerçevesinde ele alınarak aralarındaki teâruz giderilmeye çalışılmıştır.¹² Yukarıda ifade edildiği gibi bize göre, yasağın temel amacı, Kur'ân-ı Kerîm'in diğer metinlerle karışmasını engellemektir. Hadîslerin yazılmasına verilen müsaade ise resmî değil ferdî olarak talep edenlere verilen izindir. Dolayısıyla burada hadîsler arasında görünüşte var olan ihtilâfı çözmeyi bir tarafa bırakıp sahâbe ve tâbiîn nesillerini kapsayan dönemin temel özellikleri üzerinde durarak yazılı rivâyete geçiş ve yazılı rivâyetten kaynaklanan problemler ile bunları gidermek amacıyla alınan tedbirleri inceleyeceğiz.

40

Yazma oranının çok düşük olduğu yazı malzemelerinin yok denecek kadar az bulunduğu bir toplumda yazılı kültüre geçiş kısa sürede gerçekleşmemiş ve yaklaşık bir asır devam etmiştir. Arap toplumunun sözlü kültüre önem vermesi sebebiyle sahâbe döneminde hadîs yazımı yaygın değildi. Yukarıda işaret edildiği üzere bu dönemde bazı sahâbîler tarafından yazılsa da hadîsler genellikle hıfz yoluyla muhâfaza edilmekte ve genel olarak yazmaya ihtiyaç duyulmamaktaydı. Ebû Saîd el-Hudrî'nin kendisinden hadîs yazmak isteyenlere "Bizim Resûlullah'tan ezberlediğimiz gibi siz de ezberleyiniz."¹³ tavsiyesinde görüldüğü üzere sahâbe, tâbiîleri de hadîslerin muhafazası için ezberleme yöntemini kullanmaya teşvik etmekteydi. Sahâbe ve büyük tâbiîlerin çoğunlukta olduğu hicrî birinci asrın ilk üç çeyreğinde hadîslerin muhafaza ve naklinde yazmaktan çok ezberlemeye önem veriliyordu.

Bu dönemde hadîsler genellikle müzâkere yoluyla hâfızalarda pekiştirilip korunmaktaydı. Ancak bazı sahâbî ve büyük tâbiîlerin unuttuklarında hatırlamak amacıyla hadîsleri yazdıkları da olmaktaydı. *Hadîsleri yazmanın amacı sonraki nesillere yazılı metin bırakmak değil, unuttuklarında hâfizaya destek sağlamasıydı. Bu dönemde yazılı metinler oluşturulmuş bulunsa bile hadîsler şifahî olarak nakledilmekteydi.* Abdullah b. Amr b. Âs (ö.

¹² Söz konusu hadîslerin arasındaki çelişkiyi gideren yaklaşımlar için bk. Çakan, İsmail Lütfi, *Hadîs Edebiyatı*, (İstanbul 2003), s. 29-36.

¹³ İbn Abdilber, Yusuf b. Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, (Beyrut ts.), I, 64.

65/684) ile ilgili rivâyet bu durumu teyit etmektedir. Konuyla ilgili Ebû Kâbil'in rivâyeti şöyledir:: Abdullah b. Amr b. Âs'ın yanındaydık. Ona "Kostantiniyye (İstanbul) mi yoksa Rûmiyye (Roma) mı önce fethedilecek?" diye soruldu. Bunun üzerine Abdullah kulpları bulunan bir sandığın getirilmesini istedi ve içinden bir kitap çıkartarak şöyle dedi: Bir gün Resûlullah'ın huzurunda bulunuyor ve onun söylediklerini yazıyorduk. Kendisine bu soru yöneltildi ve Hz. Peygamber, "Önce Kostantiniyye fethedilecektir" cevabını verdi.¹⁴ Görüldüğü gibi Abdullah b. Amr b. Âs kendisine sorulan soruyla ilgili Hz. Peygamber'den öğrendiği hadîsi hatırlayamamış ve böyle bir hadîs varsa onu yazmış olacağını düşünerek hadîs sahifesine müracaat etmişti. Soruyla ilgili hadîsi daha önce yazdığını tespit eden Abdullah, onu yazdırmamış şifahî olarak rivâyet etmişti. Bu dönemde unuttuklarında hâfızalarına destek sağlamak amacıyla hadîslerin yazılması *kitâbet* tabiriyle ifade edilmektedir. Bu sebeple sahâbe ile büyük tâbîler nesillerini içine alan bu bir asırlık süre *de kitâbet dönemi* olarak isimlendirilmektedir.

Ferdî olarak hadîsleri yazanlar bulunmakla birlikte söz konusu dönemde hadîslerin yazılması hussunda herhangi bir ittifak sağlanamamıştı. Yazılması taraftarlarının yanında karşı çıkanlar da bulunmaktaydı. Başlangıçta bir müddet tartışılmakla birlikte hicrî birinci asrın son çeyreğinde, kaynağı bir kısım sahâbenin hatırlamak amacıyla tuttuğu özel notlar olan yazılı malzemenin hadîs talebelerinin elinde dolaşmaya başladığı görülmekteydi.¹⁵ Bu arada âlimlerin yok olup gitmesi endişesini taşıyan halife Ömer b. Abdülazîz'in Medine Valisi Ebû Bekir b. Muhammed b. Hazm'a (ö. 120/738) gönderdiği "Hz. Peygamber'in hadîslerini, sünnetlerini ve Amra bint Abdurrahman'ın rivâyetlerini araştır ve yaz; zira ben bunları bilen âlimlerin ölüp gitmesiyle ilmin kaybolmasından korkuyorum" tâlimatıyla resmî tedvîni başlatması,¹⁶ yazılı hadîs metinlerinin çoğalmasına vesile olmuştu. Onun bu tâlimatından sonra hicrî ikinci asrın ilk yarısında tedvîn faaliyeti öylesine yaygınlaşmıştı ki hemen her muhaddisin bir konuda hadîs cüz'ü bulunmaktaydı. İkinci asırda ise hadîslerin yazılması işi artık hadîs naklinin vazgeçilmez vasıtası haline gelmişti.¹⁷ Böylece birinci asırda hadîsler genellikle *şifahî* olarak nakdedilirken ikinci asırdan itibaren yazılı rivâyet dönemi başlamıştı.

Yaziya geçirilmesi bir taraftan hadîslerin kaybolmasını önlerken diğer taraftan ehil olmayanların da ona el atmasına sebep olmuştu. Evzâf'nin "Bu ilim (hadîs) ehlinden alındığında şerefli idi, kitaplara yazılmaya başlanınca ehil olmayanlar da işin içine karıştı"¹⁸ açıklaması bu gerçeği dile

¹⁴ Ahmed b. Hanbel, II, 176; Dârimî, "Mukaddime", 43.

¹⁵ A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebî*, (Beyrut 1405/1985), II, 334.

¹⁶ Dârimî, "Mukaddime", 43; Buhârî, "İlim", 34.

¹⁷ Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, (İstanbul 1956), s. 104.

¹⁸ Dârimî, "Mukaddime", 42.

getirmektedir. Bu kişiler hadîsleri onu rivâyet eden râvilerden değil doğrudan sahîfelerden alıyorlar ve Arap yazısının henüz yetersiz oluşu sebebiyle rivâyetlerde tashîf ve tahrifler oluşuyordu. Zira bu dönemde Arap yazısı henüz nokta ve harekeden mahrum olduğu¹⁹ için şeklen birbirine benzeyen harflerin karıştırılması söz konusuydu. Nitekim dönemin önde gelen muhaddislerinden Katâde, Şu'be b. Haccâc, Abdurrahman b. Mehdî gibi âlimlerin hadîs râvilerinin isimlerinde hata ve tashîf yaptıkları, Mekhul ve Abdurrahman b. Mehdî'nin hadîs metinlerini doğru okuyamadıkları kaynaklarda zikredilmektedir.²⁰

Bu noktada İslâm coğrafyasının genişlemesiyle Arap olmayan müslümanlardan İslâmî ilimlerle meşgul olanların arttığı da dikkate alınmalıdır. Arap dilini telaffuzda dahi hata yapabilen bu müslümanların henüz gelişmemiş yazının kullanıldığı kitaplardan rivâyette bulunurken tashîf yapımları doğal karşılanmalıdır. Kitap haline gelmiş ve birçok müslüman tarafından ezberlenmiş olmasına rağmen Kur'ân'da yapılabilecek muhtemel tahrifleri önlemek ancak harflere hareke ve nokta koymakla mümkün olabilmişti. İslâm coğrafyasının genişlemesi, sahâbenin değişik bölgelere dağılmış bulunması ise hadîslerin Kur'ân gibi tek kitap haline getirilmesine engel teşkil etmişti. Bu durumda muhaddisler hadîste yapılabilecek tashîf ve tahrifleri, Arap yazısından kaynaklanan diğer hataları önlemek için bazı tedbirler almayı gerekli görmüşlerdi.

Arap yazısının yazılı metinlerden doğrudan nakil yapmak için yetersiz olduğu bu dönemde muhaddisler, hadîslerin tashîfsiz naklini temin etmek amacıyla öncelikle hadîs talebelerini bu konuda uyarmaya başlamışlardı. Hadîs âlimleri sahîfelerden yapılacak istinsahlarda hataların olabileceğine dikkat çekmekteydi. Ma'mer b. Râşid (ö. 152/778), "Bir kitap yüz defa bile mukâbele edilse yine de tamamıyla hatadan kurtulamaz"²¹ şeklindeki açıklamasıyla bu dönemde doğrudan yazılı metinlerden yapılan nakillerde hatadan kurtulmanın adeta mümkün olmadığını ifade etmekteydi. Haccâc b. Ertât (ö. 149/766), "(Doğrudan) kitaptan rivâyet edenlerden sakının, zira onların Amr'ı Ömer yapma gibi hataları her zaman mümkündür"²² şeklindeki uyarısıyla doğrudan sahîfeden yapılan rivâyetin tashîfe çok açık olduğuna dikkat çekmekteydi. Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/746) ise, hadîsi

¹⁹ Arap yazısının bu dönemdeki yetersizliği hakkında bk. Çetin Nihad M., *Eski Arap Şiiri*, (İstanbul 1973), s. 25-26.

²⁰ Bu konudaki misaller için bk. Yücel, Ahmet, *Hadîs İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, (İstanbul 1996), s. 32; Ayrıca bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*, (Beirut 1405/1985), s. 219, 285.

²¹ İbn Abdilber, *a. g. e.1*, 78.

²² Ahmed b. Hanbel, *Kitâbu'l-lel*, (İstanbul 1987), I, 167.

yazıp ehline arzetmeyen kimseleri tuvalete gidip su ile temizlenmeyenlere benzetmiştir.²³

Hadîslerinin yazıldığı kendisine haber verilen Nâfi'nin (ö. 117/735) "Getirsinler düzeltelim, tashîh edeyim"²⁴ demesi de doğrudan yazılı metinlerden yapılan istinsahlarda hataların meydana gelebileceğini ve bunların düzeltilmesi gerektiğini göstermektedir. Önceleri hadîslerin yazılmasına karşı olan Eyyüb es-Sahtiyânî'nin (ö. 131/748) daha sonra kendisine arzulanan yazılı hadîs metinlerini tashîh etmesi²⁵ de doğrudan kitaplardan yapılan nakillerde hataların meydana gelebileceğine dikkat çekmeyi amaçlamaktaydı. Söz konusu bilgiler sahifelerden yapılan istinsahlarda yazı hatalarının olabileceğini ve hadîs âlimlerinin bunu önlemek üzere istinsah edilen metinlerin ehline arzedilmesi hususunda uyarılarda bulduklarını göstermektedir.

Yazılı hadîs metinlerinin artmasıyla ehil olmayanların hadîs rivâyetine el atmaları sonucu muhaddisler, doğrudan sahifelerden rivâyet edenleri *sahafî* diye tanıtmak suretiyle bunların rivâyetlerinin geçersizliğini ilân etme gereğini duymuşlardı. Nitekim Süleyman b. Mûsâ'nın (ö. 119/737) verdiği habere göre hadîs âlimleri, "Kur'ân'ı doğrudan mushaftan öğrenenlerden, hadîsi de yazılı metinlerden rivâyet eden sahafilerden almayın"²⁶ diyerek hadîs talebelerini uyarmaktaydı. Bu açıklamadan sahafilerden rivâyetin ikinci asrın başlarında yaygınlaştığı ve muhaddislerin bunlara karşı hocadan öğrenme geleneğinin terkedilmemesini savunarak mücadele ettikleri anlaşılmaktadır.

Muhaddislerin sahafilerin rivâyetlerini geçersiz ilân etmeleri, yazılı hadîs metinlerinin arz edilip edilmediğini sormaları ve nihayet hadîs talebelerine "getiriniz hataları tashîh edelim, düzeltelim" şeklinde uyarılarda bulunmaları, hadîs talebelerini hadîs metinlerini ehline arzetmeye zorlamaktaydı. Böylece yaklaşık birinci asrın sonuna doğru *semâ* ve *kırâat* metotlarının hadîs rivâyetinde uyulması gereken zorunlu prensipler olarak geliştirildiği görülmektedir.

Bu arada *semâ* metoduyla aldıkları hadîsleri ezberlemek amacıyla yazan bazı muhaddisler, doğrudan yazılı hadîs metinlerinden rivâyette bulunan sahafilerin eline geçer endişesiyle yazdıklarını imha yolunu tercih etmekteydi. İmam Mâlik'in "Hadîs yazanlar ezberlemek amacıyla kaydediyorlar, ezberleyince imha ediyorlardı"²⁷ şeklindeki açıklaması bu gerçeği

²³ Râmeürmüzî, Hasan b. Abdurrahman, *el-Muhaddisü'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâf*, (Beyrut 1404/1984), s. 544.

²⁴ Hafîb el-Bağdâdî, *el-Câmi li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi*, (Riyad 1403/1983), II, 191.

²⁵ Fesevî, Ya'kub b. Süfyan, *Kitâbu'l-ma'rife ve't-târih*, (Medine 1410), II, 238.

²⁶ İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Ebî Hâtim, *Kitâbu'l-cerh ve't-ta'dîl*, (Beyrut 1371/1952), II, 31; Rameürmüzî, a. g. e., s. 211.

²⁷ İbn Abdilber, a. g. e., I, 64.

dile getirmektedir. Bu amaçla ömürlerinin sonunda bütün kitaplarını yakanlar veya yakılmasını vasiyet edenler olmuştu. Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683), Ubeyde b. Amr (ö. 72/691), Urve b. Zübeyr (ö. 94/712), Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/746), Eyyüb es-Sahtiyânî (ö. 131/748), Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ (ö. 141/758), Hişam b. Hassan (ö. 147/764), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/777), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Hammâd b. Seleme (ö. 167/783), Abdullah b. Mübârek (ö. 181/997), Ali b. Müshir (ö. 189/804), İshak b. Râhûye (ö. 238/853) kitaplarını imha eden veya imha edilmesini vasiyet eden muhaddislerdendi.²⁸ Görüldüğü gibi hicrî ikinci asırda da hadîsleri yazmanın temel amacı, hafızaya yardımcı olmaktı.

Yazıdan kaynaklanan tashîf ve tahrîfleri²⁹ önlemek amacıyla muhaddislerin aldıkları söz konusu tedbirlerin sonunda yazılı hadîs metinlerindeki hataları tashîh etmek ve rivâyet hakkını almak üzere *semâ ve kırâat meclisleri* oluşturulmaya başlanmıştı. Zira tashîf ve fahiş hatadan kurtulmanın en sağlıklı yolu, hadîsi semâ ve kırâat yollarından biriyle almaktan geçmekteydi.³⁰ Böylece hadîs talebeleri önce hadîsi istinsah ediyor, sonra da onu ehlinde semâ veya kırâat metotlarından biriyle alıyorlardı. Semâ ve kırâat metotlarının öncelikli gayesi yazıdan kaynaklanan hataları tashîh etmek olmakla birlikte tek amacı bundan ibaret değildi. Semâ ve kırâat meclislerinin en temel amacı, yazıdan kaynaklanan hataları düzeltmek ve hadîsin aslına uygun zabtını gerçekleştirmektir. Bu sebeple bu meclislerde önceden yazılan hadîs metinleri dışında herhangi bir bilginin yazılmasına izin verilmezdi. Zira semâ ve kırâat meclislerinde yazıdan kaynaklanan hatalar tashîh edildikten sonra yapılan en önemli faaliyet, hadîsin isnad ve metni hakkında bilgi verip yorumunu yapmaktır. Hicrî ikinci asrın önde gelen hadîs âlimlerinden Abdurrahman b. Mehdi'nin (ö. 198/814), "Son vardığım kararı daha önce düşünebilseydim her hadîsin yorumunu yanına yazardım..."³¹ şeklindeki açıklaması bir taraftan bu ilim meclislerinde hadîslerin yorumunun yapıldığını diğer taraftan ise hadîsle karışır endişesiyle yazılmadığını göstermektedir.³²

Muhaddisler bir taraftan hadîslerin semâ ve kırâat yoluyla alınmasında ısrar ederken diğer taraftan bu durum, genişleyen İslâm coğrafyasında gittikçe artan hadîs metinlerinden yararlanma imkânını zorlaştırıyordu. Bu sıkıntı hadîs talebelerine kolaylık sağlayacak bir çıkış yolu bulmayı zarûrî hale getirmişti. Bu amaçla yaygın olmasa da, daha hicrî ikinci asrın başla-

²⁸ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Yücel, *a. g. e.*, s. 35-39.

²⁹ Tashif ve tahrif, sened ve metinde yazılış birbirine benzeyen harfleri yanlış okumak demektir.

³⁰ Hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda muhaddislerin hadîsi yazdıktan sonra ehline arz ettiklerine veya semâ yoluyla aldıklarına dair örnekler için bk. Yücel, *a. g. e.*, s. 54-56.

³¹ İbn Ebî Hâtim, *a. g. e.*, I, 262.

³² Semâ ve kırâat metotlarının diğer amaçları için bk. Yücel, *a. g. e.*, s. 59-60.

rından itibaren *icâzet*, *münâvele* ve *mükâtebe* metotlarına kolaylığı temin edici çareler olarak müsaade edilmişti.

İcâzet ve münâvele metotları genelde talebenin elde ettiği hocaya ait nüshayı ondan rivâyet etme hakkı istemesi şeklinde olmaktadır. Bu durumda yazılı metindeki hataların düzeltilmeden nakledilmesi söz konusuydu. Bu endişeyle sözü edilen metotların bazı muhaddisler tarafından tenkit edilerek geçerli olmayacağı belirtilmişti. Bu yöntemlerle hadîs rivâyetinde olabilecek hataları asgariye indirecek talebenin hadîs ilmiyle meşgul ve güvenilir bir kimse olması, muhtemel hata noktalarının hadîs hocası tarafından talebeye hatırlatılması gibi ek şartların yerine getirilmesi gerekli görülmekteydi.³³

Bu dönemde hadîs âlimleri hadîslerin rivâyetinde tashîf yapılmasına müsait oldukları için *i'lâm*, *vasyyet* ve *vicâde* metotlarıyla hadîs rivâyetini güvenilir yol olarak kabul etmemişlerdir.³⁴

Hadîs öğrenimi ve öğretimi ile ilgili metotların hadîsin aslına uygun olarak nakletmek açısından aynı değerde olmaması ve rivâyetlerin değerlendirilmesinde en önemli kriter kabul edilmesi, rivâyet esnasında hadîsin hangi metotla alındığına delâlet etmek üzere her biri için farklı lafız kullanılması gerekli kılınmıştı. Edâ sfgaları olarak da isimlendirilen rivâyet lafızlarıyla ilgili başlangıçta bir süre belirli bir ittifak gerçekleşmemişse de ikinci asrın sonlarına doğru yaygın olarak kullanılan semâ ve kırâat metotlarına delâlet eden lafızlarda görüş birliği gerçekleşmişti. Semâ yöntemine delâlet etmek üzere “haddesenî-haddesenâ”, kırâat metodu için ise “ahberenî-ahberenâ” lafızları kullanmakta belirli bir ittifak sağlanmıştı.

Günümüze ulaşan hadîs kaynaklarının incelenmesi, yazılı rivâyete geçiş sonrasında hadîs âlimlerinin ısrarı sonucu belirli bir süreç içinde hadîslerin büyük çoğunluğunun semâ ve kırâat metotlarıyla nakledildiğini göstermektedir. Nitekim hadîslerin hangi metotla alındığına delâlet etmek üzere isnadlarda zikredilen rivâyet lafızlarından en çok görülen semâ ve kırâat metotlarına delâlet eden “haddesenî-haddesenâ” ve “ahberenî-ahberenâ” lafızlarının zikredildiği görülür. Bunlardan sonra ise, hem semâ ve kırâat hem de diğer metotlara delâlet eden “an” lafzı görülür. Bu lafzın özellikle henüz rivâyet lafızlarının tam olarak istikrar bulmadığı ikinci asrın başından son çeyreğine kadarki dönemde yaygın olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Hicrî ikinci asrın başlarından itibaren yazılı rivâyete geçilmiştir. Bu dönemden itibaren hadîs talebeleri almak istedikleri hadîsleri önce istinsah ediyor sonra semâ ve kırâat metotlarından biriyle alıyorlardı. Hadîs âlimleri karışıklığa sebep olacağı endişesiyle semâ veya kırâat meclislerinde

³³ Geniş bilgi için bk. Yücel, *a. g. e.*, s. 67-71.

³⁴ Geniş bilgi için bk. Yücel, *a. g. e.*, s. 72-79.

hadîs yazılmasını ise hoş karşılamıyorlardı. Buna rağmen az da olsa söz konusu ilim meclislerinde hadîs yazarlar bulunabilmekteydi. *Celîsü'l-âlim* diye niteledikleri böylesi talebelerin rivâyetlerinin semâ veya kıraat yöntemiyle alınmış kabul edilip edilmeyeceği hususunda hadîs âlimleri ihtilaf etmişlerdi.³⁵ Bizzat hadîs hocasının rivâyetlerini yazdırması ise bundan farklı görülmekte hatta semâ yönteminin en üstünü olarak kabul edilmekteydi. Zira *imlâ* olarak isimlendirilen bu yöntemde hadîsleri bizzat hocanın yazdırması, talebelerin anlayamadıkları yerleri sorma imkanlarının bulunması gibi hususlar hadîsin aslına uygun naklini temin etmekte daha uygun bir yöntemdi. Gerek Hz. Peygamber'in gerekse bazı sahâbîlerin hadîs yazdırdıkları bilinmekle birlikte sistematik olarak imlâ yönteminin hicrî ikinci asırda uygulamaya başladığı görülmektedir.³⁶ Söz konusu yöntem hicrî üçüncü asırdan itibaren ise yaygınlaşmaya başlamıştır.³⁷ Önde gelen hadîs âlimlerinin imlâ meclisleri büyük ilgi görmüş, bazı meclislere binlerce kişinin katıldığı nakledilmiştir. İmlâ meclisine katılanlar kalabalık olduğunda hoca bazı talebelerini söylediklerini uzaktakilere yüksek sesle nakletmek üzere görevlendirirdi. Bu görevi yerine getirenlere *müstemlî* veya *mübelliğ* denilirdi.

46

İmlâ meclislerine katılanların sayılarının fazlalaşması üzerine hoca, talebe ve müstemlînin uyması gereken kurallara ihtiyaç duyuldu. Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 562/1166) bu kuralları *Edebü'l-ımlâ ve'l-istimlâ* isimli eserinde ele almıştır. Buna göre hadîs rivâyetine iyi hazırlanması, güvenilir hocalarından rivâyette bulunması, halk için faydalı olacak ibadet ve muâmelâta dair hadîsler rivâyet etmesi, rivâyeti gereğinden fazla uzatmaması hadîs yazdıran hocanın (*mümlî*) uyması gereken kurallardı. Derse başlamadan önce Kur'ân-ı Kerîm'den bir sûre okuması, yüksek bir yerde oturması veya ayakta durması, gür sesli ve dikkatli bir kişi olması, hocanın söylediklerini aynen tekrarlaması gibi hususlar *müstemlînin* uyması gereken kurallardı. Mütevazi ve ağır başlı olması, hadîs meclislerine erken gelmesi, daha önce gelenleri rahatsız etmeden oturması, hocaya karşı saygılı davranması gibi hususlar ise hadîs talebesinin uyması gereken kurallardı.

İmlâ meclisleri genellikle haftada bir gün olmak üzere Cuma mescidinde, bir meydanda veya medrese ve dârühadîslerde düzenlenirdi. İmlâ meclisine Kur'ân-ı Kerîm'den bir sûre okunarak başlanırdı. Rivâyetlerini imlâ eden hadîs âlimi (*mümlî*) yazı işlemi bittikten sonra gerek gördükçe hadîsler ve senedleri hakkında bilgi verir, sonunda ele alınan konularla ilgili hikâye ve şiirlerle meclisi bitirirdi. İmlâ meclisinde yazılarak meydana

³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, s. 87.

³⁶ A'zamî, *a.g. e.*, II, 350-359.

³⁷ *A. g. e.*, II, 352.

getirilen eserler “ımlâ”, “emâli”, “meclis”, “mücâleset”, “nevâdir” veya “ta’lik” olarak anılırdı.

Hicrî üçüncü asırdan itibaren yaygınlaşmaya başlayan ımlâ yöntemi ünlü hadîs âlimi İbnü’s-Salah dönemine yani yedinci asra kadar devam etmiştir. Bir müddet inktaya uğramış, İbn Hacer el-Askalânî, Şemseddin es-Sehavî gibi hadîs âlimleri tarafından gelenek canlandırılmak istenmişse de Süyûtî sonrasında iyice zayıflayarak tamamen ortadan kalkmıştır.

Hadîs âlimleri tarafından hadîs alma yöntemi olarak geliştirilen ımlâ yöntemi daha sonra Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve kelâm gibi diğer İslâmî ilimlerde de kullanılmıştır. II. (VIII.) yüzyıldan VI. (X.) yüzyıla kadar çeşitli ilimlerde birçok emâli telif edilmiştir.³⁸

Hadîslerin yazılı rivâyeti ve ımlâ geleneğiyle ilgili tarihsel süreci özetlemek gerekirse şunlar söylenebilir:

1. İslâm’ın geldiği dönemde Araplar yazılı bir geleneğe sahip değildi. Gerek Hz. Peygamber gerekse ilk muhatapları büyük oranda ümmî idi. Dolayısıyla bu toplumda sözlü kültür hâkimdi.

2. Hz. Peygamber, yazı yazarların az olduğu ve yazı malzemesinin yeterli olmadığı böyle bir dönemde Kur’ân-ı Kerim ile karışmasını engellemek amacıyla hadîslerin yazılmasını yasaklamıştır.

3. Özellikle Medine döneminde Kur’ân-ı Kerim’i resmî olarak yazılı hale getirdikten bir müddet sonra Hz. Peygamber, bazı sahâbîlerin ferdî olarak hadîsleri yazmasına izin vermiştir.

4. Gerek Kur’ân-ı Kerim gerekse Hz. Peygamber’in gayretlerine rağmen İslâm toplumunun yazılı kültüre geçişi yaklaşık yüz yıllık bir sürede gerçekleşebilmiştir. Hicrî birinci asırda bazı sahâbe ve büyük tâbîlerin hadîs yazmaları ferdî olmuş, yazılı rivâyete ancak birinci asrın sonlarına doğru geçilebilmiştir.

5. Yazılı rivâyete geçildiği ikinci asrın başlarında henüz Arap yazısı doğrudan kitaptan rivâyet için yeterli seviyeye ulaşmamıştı.

6. Yazıdan kaynaklanabilecek hatalı rivâyetleri engellemek amacıyla hadîslerin semâ veya kırâat metotlarından biriyle ehlinden alınması, ilmî bir gereklilik olarak kabul edilmişti.

7. Söz konusu metotlarla hadîs almanın temel amacı yazıdan kaynaklanan hataları önlemek ve hadîsleri aslına uygun zabtını sağlamaktı.

8. Semâ ve kırâat meclislerinde hadîslerin zabtı gerçekleştirildikten sonra isnadı ve metni hakkında bilgi verilmekte, hadîslerin yorumları yapılmaktaydı. Ancak hadîsle karışır endişesiyle bu meclislerde hadîs dışında yapılan açıklamaların yazılması uygun görülmemekteydi.

³⁸ İmlâ ile ilgili bk. Aydınlı, Abdullah, “İmlâ”, *DİA*, XXII, 225-226; a. mlf., “Edebü’l-ımlâ ve’l-istımlâ”, *DİA*, X, 408; Kandemir, M. Yaşar, “Emâli”, *DİA*, XI, 71-72.

9. Dolayısıyla semâ ve kırâat metotları hem yazılı hadîs metinlerinin hem de onlarla ilgili açıklamaların şifâhî olarak alındığı ilim meclisleriydi. Hicrî üçüncü asırdan itibaren yazılı hale getirilen başta râvilerle ilgili bilgiler olmak üzere ilelü'l-hadîs ve benzeri bilgilerin kaynağı da bir önceki dönemden nakledilen şifâhî bilgilerdi.

10. Hicrî ikinci asırda başlayan imlâ geleneği özellikle kitap naklinin başladığı hicrî dördüncü yüzyıldan itibaren artarak devam etmiştir. Hicrî altıncı yüzyılda bir müddet zayıflamış önde gelen bazı hadîs âlimlerinin gayretleriyle bir süre daha devam etmiş ve Süyûtî sonrasında ise sona ermiştir. İmlâ, bir kitabın metin olarak hoca tarafından yazdırılmasının ötesinde söz konusu metinle ilgili gerekli bilgilerin aktarılması açısından geleneği koruyan bir yöntem özelliği taşımaktaydı.

Oturum Başkanı Prof. Dr. İsmail Hakkı ÜNAL

Şimdi burada yazıyla tespit meselesi olunca, o yazıları kaydetmenin, daha doğrusu yazıya geçirmenin yasaklılığını ifade eden rivayetlerden bahsetti Ahmet Bey. Tabi bu rivayetlerle ilgili, işin doğrusu ben de merak ettiğim için soruyorum, bunun aslı olmadığı, doğru olmadığı veya bu rivayetlerin sahih olmadığı konusunda da bir takım bilgiler var. Hamidullah Hoca zannediyorum bu kanaatte. Kamil Çakın Bey de bir çalışmasında bunu ifade etmişti. Hadis yazma yasağı ile ilgili rivayet konusunda ciddi bir çalışma var mı ve bu konuda durum nedir, bunu öğrenmek istiyorum.

Diğer Hocamız Prof. Dr. Zekeriya Güler Bey, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, *Hadis Öğretiminin Usul ve Adabı* konusunda tebliğlerini sunacaklar. Buyurun Zekeriya Bey.